

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬСЯ В ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАКЛАДАХ ОПІКИ

Шевченко Наталія Федорівна¹, Поталова Світлана Володимирівна²

¹Доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету, м. Запоріжжя (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5297-6588>

²Викладач Запорізької гімназії №31, м. Запоріжжя (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5115-1840>

UDC: 378.091.12:159.9-051

АНОТАЦІЯ

В статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми формування відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки. Показано сучасний стан дослідження означеної проблеми. Розкрито сутність поняття «відповідальність», розглянуто його структурну організацію та критерії прийняття особистістю відповідальності. Визначено психологічні особливості розвитку відповідальності в онтогенезі, зокрема, в підлітковому віці. Підлітковий вік визнано сенситивним періодом для розвитку відповідальності. Розглянуто психологічні особливості підлітків, які виховуються поза родини. Проаналізовано особливості формування відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки. Подано характеристики відповідальності вихованців інституційних закладів.

Ключові слова: відповідальність, підлітковий вік, психічна депривація, соціальна депривація, інституційні заклади опіки.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку суспільства актуальним завданням є виховання у підростаючого покоління поваги до суспільних норм, формування здатності до моральних вчинків та особистої відповідальності за власні дії. Проблема відповідальності залишається гострою на тлі еко-

номічної та політичної нестабільності в суспільстві, зростання правопорушень серед дітей та підлітків. Зовнішні умови, відбиваючись через призму свідомості та самосвідомості, систему цінностей і стосунків юної особистості, виявляються у соціальних чи асоціальних настановах, у відповідальній чи безвідповідальній поведінці.

Критичним для розвитку відповідаль-

Address for correspondence, e-mail : editpsychas@gmail.com
Copyright: © Nataliia Shevchenko, Svitlana Potalova

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

ності є підлітковий вік. Легковажне або негативне ставлення до соціальних цінностей і своїх обов'язків, несформованість совісті зумовлюють особистісні проблеми у підлітків, є причиною і наслідком девіантної та делінквентної поведінки, виховних проблем. На становлення в дитини відповідальності значною мірою впливають ситуація в сім'ї, найближче оточення. У зв'язку з цим особливо актуальною постає проблема вивчення відповідальності в підлітків, які залишилися без батьківського піклування, або потребують спеціальних умов виховання через особливості фізичного чи психічного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Вітчизняними та зарубіжними науковцями вивчалися: відповідальність як властивість активного суб'єкта життєдіяльності (Л. Дементій); відповідальність як особистісна якість (В. Франкл, К. Роджерс, А. Ленгле, Ж. Піаже, Л. Колберг, Х. Хекхаузен, Дж. Роттер); умови і методи формування різних видів відповідальності (О. Бодальов, К. Муздибаєв, О. Патинок). Т. Гурлевою досліджено психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. Вивченням історичних форм виховання дітей-сиріт у контексті сучасної опіки в Україні здійснювалося В. Резнік та Л. Чумак. У науковому напрацюванні Ю. Кахіані вивчались історичні факти виникнення закладів інтернатного типу в Ук-

раїні з позиції соціальної педагогіки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Незважаючи на представленість означеного широкого спектру досліджень окремих аспектів відповідальності, аналіз літератури засвідчив недостатність наукових праць, в яких би висвітлювалася проблема вивчення відповідальності підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки. Дослідження цього питання створить теоретичні підстави для розробки заходів з оптимізації соціалізації підлітків, методів надання їм психолого-педагогічної допомоги, реабілітації подолання наслідків психічної та соціальної депривації.

Мета статті – здійснення теоретичного аналізу проблеми формування відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вивчення специфіки відповідальності підлітків доцільно розпочати з викладу розуміння поняття «відповідальність», оскільки ця категорія охоплює всі сфери та рівні життєдіяльності, починаючи з окремої особистості, соціуму і, закінчуючи суспільством в цілому. Питання відповідальності, маючи глибинний характер, розглядається поряд із проблемами свободи, вибору та долі. Відповідальність є однією з найважливіших суб'єктивних властивостей, яка

проявляється у характері особистості, в її почуттях, самосвідомості та різних формах поведінки. Водночас, будучи характеристикою будь-яких реальних людських стосунків, відповідальність виступає ознакою моральної зрілості у регулюванні суспільних відносин. З огляду на багатогранність означеної категорії, в сучасних наукових дослідженнях відповідальність розглядається як комплексне питання, яке складається з актуальних проблем психології, філософії, етики, соціології, педагогіки, екології, політології та інших наук (Prjadein, 1999 ; Shevchenko, 2016).

У психологічній літературі відповідальність визначається як «соціальна типовість» особистості (Muzdybaev, 2010); особистісний інтеграл способу самовираження, типу активності «я», рушійних сил її активності і одночасно позиції, яку вона займає і здійснює в житті (Вуков, 2004); як свобода вибору, волі та засобів існування, дотримання моральних норм, спосіб реалізації життєвої позиції та спосіб самореалізації особистістю своєї сутності (Pauyer & Khiggins & Kolberg, 1992). Незважаючи на відмінності в розумінні цього феномену, дослідники одностайні в думці, що відповідальність – це інтегративна особистісна якість, яка відображає морально-психологічну спрямованість людини, її активне і творче ставлення до життя, здатність до вчинку і готовність відповідати за наслідки своїх дій (Hurljeva, 2008).

Низка психологів (Patynok, 2004 ;

Savchyn, 2008 ; Sidorova, 1987) виділяє у відповідальності три компоненти: когнітивний, афективно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий.

Перший, когнітивний компонент, включає систему засвоєних особистістю знань про сутність відповідальності, зокрема, її предмет, обов'язки, завдання, норми поведінки тощо та інстанцію відповідальності, знання своїх можливостей діяти певним чином і специфіку різних ситуацій поведінки тощо.

Другий компонент включає ієрархізовану систему смислів і мотивів соціально-відповідальної поведінки, а також емоційні переживання, пов'язані з предметом, інстанцією та ситуацією (задоволення-незадоволення, симпатії-антипатії, любов-ненависть тощо).

Нарешті, поведінковий компонент, виявляється у виборі та реалізації певної поведінки, конкретних вчинків, що впливають з норм відповідальності, цілеспрямованості.

Усі три компоненти характеризуються валентністю та складністю, а співвідношення між ними може бути різним. Так, вивчення соціальної відповідальності у старшокласників дало можливість Т. Сидоровій виявити шість варіантів поєднання компонентів:

- 1) цілісний з розвинутими всіма компонентами;
- 2) ізольований від усіх інших когнітивний компонент;
- 3) ізольований поведінковий компонент від поєднаних між собою когнітивного та

мотиваційно-емоційного;

4) ізольований мотиваційний компонент;

5) недорозвинуті та ізольовані всі три компоненти;

6) цілісна структура «безвідповідальності» (кожен з компонентів не відповідає моральним нормам) (Sidorova, 1987).

Серед головних критеріїв прийняття людиною відповідальності дослідники (Patynok, 2004 ; Savchyn, 2008) виділяють наступні. По-перше, це узгодженість необхідності з бажаннями та потребами особистості, тобто завдання, обов'язок набувають для неї особистісного смислу. Саме останні є основними констатуючими (твірними) одиницями особистості, безпосередньо визначають головні та відносно постійні ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе.

Відповідальності не можна навчити, нею не можна оволодіти лише шляхом засвоєння тих чи тих правил і значень. Людина стає відповідальною в реальних життєвих ситуаціях та обставинах, які несуть у собі моральний конфлікт – сутячку різних смислових рівнів. Це передбачає включення механізмів смислоутворення у процесі прийняття обов'язку (Patynok, 2004).

По-друге, критерієм прийняття відповідальності є реалізація особистістю необхідного своїми силами, самостійно і згідно з вимо-

гами, поставленими до самої себе. Для виконання обов'язку суб'єкт має бути здатним здійснювати самоконтроль, враховувати зміни в об'єктивних та суб'єктивних ситуаціях і відповідно до цього регулювати свою поведінку та мотивацію.

Формування відповідальності особистості тісно пов'язане з особливістю певного етапу розвитку суспільства. Коли перед людиною ще з підліткових і юнацьких років ставляться нові вимоги до її суб'єктивних особистісних властивостей, таких як самостійність, ініціативність, які б допомагали пристосуватися людині до постійних змін у середовищі та сприяли б її особистісному розвитку. Психологічний еквівалент відповідальності починає своє формування у дитини із твердження «я сам». Далі це проявляється в тезах дорослої особистості: «Я знаю, що роблю», «Я маю право чинити так, як вважаю за потрібне». На рівні психологічного аналізу відповідальність формується як результат інтеграції всіх психічних функцій і суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі (Savchyn, 2008) .

Розглянемо специфіку становлення відповідальності в підлітковому віці. Саме цей віковий період є вирішальним у процесі становлення особистої, зрілої відповідальності (Kon, 1982 ; Rean, 1999), він вважається найбільш придатним для накопичення досвіду саморегуляції поведінки, прийняття на себе

відповідальності за власні вчинки. Це критичний період у процесі соціалізації особистості (Borishvskiy, 1992; P'in, 2016; Savchyn, 2008). Потреба у спілкуванні з ровесниками, а також розвиток почуття дорослості вимагає від підлітка не тільки самостійності й незалежності, а водночас поваги і врахування у своїх рішеннях і діях інтересів інших людей, особистої відповідальності та вимогливості у досягненні спільної мети (суспільної, сімейної, колективної тощо). Суть підліткового періоду виявляється у конфлікті між прагненням до автономії і недостатнім розвитком психологічних механізмів автономної регуляції поведінки, самодетермінації, що підлягають конструктивному чи деструктивному зовнішньому впливу.

Суть процесу формування відповідальності становить засвоєння зростаючою особистістю зовні заданих норм поведінки й перетворення їх у внутрішні регулятори діяльності. Соціальна відповідальність як риса особистості, вважає С. Дмитрієва, формується поетапно, що дозволяє виділити для кожного вікового періоду свій певний рівень її зрілості й відповідні форми її прояву: відповідальність як зовні задана необхідність (ранні етапи розвитку особистості); відповідальність як усвідомлена необхідність (підлітковий період); відповідальність — потреба (період ранньої юності) (Dmitriyeva, 1988). Ймовірно, що ці форми являють собою не засвідчують, а лише «приховують», криють в собі прояви внутрішньої відповідальності, при якій зростаюча особистість орієнтується,

насамперед, не на задані норми й правила, а на внутрішні спонукання, прислухаючись до «голосу власної совісті», яка є мірилом того, наскільки зовнішні настанови й очікування відповідають внутрішньому закону людини. Між тим, для дитини, особливо підлітка, суб'єктивно значущий не сам по собі майбутній результат діяльності як такий, а сам він — як автор, творець цього результату, як автор самого процесу діяльності. Саме в підлітковий період, зауважує К. Поливанова, «дитина будує власну суб'єктність як суб'єктність авторства» (Polivanova, 1996).

Процес становлення відповідальності в підлітковому віці досліджував І. Кон. Цей вік науковець назвав переходом від залежного опікуваного дитинства до самостійної й відповідальної діяльності дорослої людини. Перехід від дитинства до дорослості, на думку вченого, припускає не тільки фізичне дозрівання, але також прилучення до культури, оволодіння певною системою знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може трудитися, виконувати суспільні функції й нести впливаючу звідси соціальну відповідальність (Sidorova, 1987)

Автономність підлітків зазвичай не заохочується, бо стає незручною для дорослих. Тому розвиток відповідальності йде нерівномірно, особистість стає радше соціальною, груповою, системною, а значить залежною, несамостійною, ніж автономною — незалежною, яка орієнтується на свої відчуття, совість, власне ставлення до світу, самого себе,

інших людей, життя (Hurlyeva, 2008 ; Il'in, 2016).

Самодетермінована, автономна особистість має шанс зародитися й успішно розвиватися у підлітковому віці, якщо будуть створені належні виховні умови в школі і сім'ї. Варто не стримувати характерне для цього вікового періоду прагнення дітей до автономії, а спрямовувати їх свободу «для» творчості та самовдосконалення, що водночас є чинниками успішної інтеграції в дитячий колектив, суспільство (Hurlyeva, 2008).

Отже, період підлітковості становить пік сенситивності для розвитку відповідальності. Становлення відповідальності пов'язано з розвитком психологічних новоутворень і провідних мотивів підліткового віку – почуттям дорослості, потреби у спілкуванні з ровесниками й у довірі до дорослих, прагненням до самопізнання, самозмінам, експериментуванням, пошуком смислу особистого життя, орієнтацією на власну совість, своє майбутнє та ідеал.

Розглянемо психологічні особливості та особливості формування відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки. Формування особистості дитини, яка виховується в інституційному закладі опіки, відбувається в стані соціальної та психічної депривації (втрати, позбавлення, обмеження можливостей для задоволення життєво важливих потреб), яка негативно впливає на розвиток емоційно-особистісної сфери, спілкування, самоприйняття і самооцінки. Причому

деприваційні чинники рідко зустрічаються в ізолюваному вигляді: зазвичай вони утворюють складну ієрархічну структуру, де одна і та ж дитина страждає кількома її формами вираження (Marusynets' & Smuk, 2018).

За даними досліджень багатьох науковців (Chystyak, 2014 ; Marusynets' & Smuk, 2018 ; Dementiy, 2005 ; Dmitriyeva, 1988 ; Polivanova, 1996) серйозне зубожіння середовища призводить до сенсорної депривації, зменшення комунікацій з оточуючими – до соціальної депривації, спрощення емоційного тону при взаємодії з персоналом – до емоційної депривації, жорстка формальна організація середовища інституційного закладу – до когнітивної депривації. Основною формою депривації цієї категорії дітей є дитячо-батьківські відносини, в які можуть бути включені всі вище перераховані форми.

З точки зору М. Марусинець та О. Смука (Marusynets' & Smuk, 2018) психологічні особливості вихованців інституційних закладів, в залежності від соціальних умов розвитку особистості дитини та індивідуальних особливостей її психіки, можуть ідентифікуватися через:

1) знижену активність, яка компенсується розвинутими формами реактивності: вмінням швидко пристосовуватись до будь-якої ситуації, миттєво реагувати на загрозу, ставати непомітним, таким, як всі, пасивним. Гіперактивні діти часто мають схильність до брехні й різних фантазій. Тому подібні якості певним чином впливають на їхню поведінку в

соціумі і в подальшому можуть призвести до замкненості, аутизму, депресії або ж неадекватних учинків, зокрема, девіантності (хуліганство, крадіжки, жебракування, нарко і алкогольна залежність тощо), делінквентності, адитивності;

2) спілкування депривованих дітей, яке спостерігається через численні проблеми відставання від однолітків, що виховуються за межами інституцій. Воно бідне й одноманітне, недостатньо емоційно забарвлене. Засоби спілкування часто не відповідають мотивам і потребам. Замкнутий ареал спілкування – причина вербально-оцінної та поведінкової агресії, підвищеної тривожності дітей. Надмірна комунікативна адаптація до мети-образу «Я-Ми» стають причиною того, що контакти між вихованцями інституційних закладів стають поверховими, конфліктними. Спостерігається фрустрація інтимно-особистісного спілкування як провідного виду діяльності, наслідком якого стають реакції капітуляції. Це призводить до слабкості вольових зусиль та неповноцінності, схильності до швидкого формування почуття провини. Екстравертовані тенденції спілкування, які накладаються на систему заборон і обмежень переростають у приховані (латентні) або відкриті конфлікти. Зовні проявляються у вербальній агресії, поведінковій імпульсивності, прагненні «шокувати» співрозмовника, привернути увагу, продемонструвати свою неординарність. На рівні внутрішньо особистісному проявляються через гіпертрофовану сором'язливість та самокартан-

ня;

3) емоційно-вольову сферу. Переживання почуття знехтуваності, самотності, втрати або невдачі включає в дитини, емоційно-когнітивні виміри власної життєвої активності/пасивності. Такі субдепресивні зміни, як перепади і зниження настрою, астеничні прояви млявості, втоми, дратівливості, іпохондричні переживання неприємних і амбівалентних почуттів, тривога, страх, нервово-психічне напруження накладають серйозний відбиток на становлення особистості;

4) зниження просоціальної активності, невпевненість у собі, зниження самоорганізованості, цілеспрямованості, недостатній розвиток самостійності, неадекватна самооцінка, нездатність будувати нормальні стосунки з навколишніми аж до повної відсутності тенденції до співробітництва. Домінування екстернального локусу контролю, який передбачає приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам. Подібні порушення виявляються переважно в підвищеній тривожності, емоційному напруженні, психічній втомі, емоційному стресі і чутливості до різноманітних перешкод, неготовності долати труднощі, агресивності, аутоагресії, яка проявляється у надмірному самокартанні, зневажливому ставленні до власного «Я», недовірливості, нестриманості, надмірній імпульсивності та експресивності, порушенні емоційних контактів з оточенням, наростанні пасивності, депресії, апатії, гіпотимії тощо;

5) особистість дитини, яка формується

в умовах ранньої та тривалої депривації, має тенденцію до виникнення значних відхилень у самосвідомості. У вихованців інтернатів спостерігається своєрідне викривлення самосвідомості: межі «Я» у них не чіткі через колективні умови існування, а нерозвинена саморефлексія перешкоджає усвідомленню власного психічного «Я», його унікальності. Формується неправильне ціннісне ставлення до себе, негативні уявлення і переживання які, пов'язані з негативними переживаннями власного минулого, теперішнього та майбутнього. Аксіологічна система спрощується, а її дисфункції неминуче збіднюють семантику змістового наповнення самосвідомості. Зовнішній світ сприймається як абсолютно байдужий або навіть ворожий, винятки можуть становити однокласники зі схожою долею, що сприяє виробленню відповідних поведінкових стереотипів. За таких умов з'являється недовіра до навколишніх, іноді навіть зневага до них, за винятком своїх однокласників. Залежно від цього змінюється самооцінка: від завищеної до різко заниженої; низька працездатність, у тому числі й навчальна. Ця особистісна якість тісно пов'язана з емоційною нестійкістю і пережитими психічними травмами. Через соціальні причини, багато дітей-сиріт не набувають навичок до занять і бажання вчитися взагалі. Ця здатність трансформується і переноситься на трудову діяльність. Відсутність систематичної, дозованої діяльності, чи навпаки, надмірна її перевантаженість не тільки перешкоджають набуттю елементарних навичок до діяль-

ності, а й різко знецінює її як потребу загалом (Marusynets' & Smuk, 2018).

Підлітковий вік посилює всі недоліки позасімейного виховання, виступаючи як квінтесенція і відображення генезису особистості поза системою дитячо-батьківських зв'язків. Т. Дьяконовою визначено психологічні особливості підлітків, які виховуються в закладах інтернатного типу, таким чином:

1) особистісні якості, пов'язані з емоційно-чуттєвою сферою підлітка, характеризуються високою настороженістю, стриманістю емоцій, схильністю до почуття провини, наявністю акцентуацій характеру (53,8% – психастенічні реакції, 16% – шизоїдні, 11% – гіпертимні, 9,2% – психопатичні);

2) особистісні якості в пізнавальній сфері (на 15 – 20% занижені такі пізнавальні процеси, як: вербальна і зорова пам'ять, образне і логічне мислення, увага від загального інтелектуального розвитку підлітків);

3) у 68% вихованців спостерігається спад адаптивних здібностей (поведінкова регуляція, комунікативні та моральні якості) (Chystyak, 2014).

До зазначених психологічних особливостей підлітків, які виховуються в закладах інтернатного типу, можна також додати несаможиттєвість, тобто неспроможність брати відповідальність за свої рішення. Так, за даними досліджень А. Прихожан та Н. Толстих у підлітків, які виховуються в інституційних закладах необхідним є контроль та опіка над собою (70% проти 10% в масовій школі), при тому

що підлітковий вік характеризується боротьбою за автономію, самостійність, відкидання контролю тощо. Здатність до висловлення своєї точки зору визнають лише 10% вихованців інтернату проти 57% підлітків масової школи (Chystyak, 2014).

Все це може виступати підґрунтям формування безвідповідальності: невміння самостійно контролювати і планувати свої дії; споживацьке ставлення до життя; тривожність і невпевненість у собі; бідність мотивів поведінки; орієнтація на сьогоднішній день, звужена перспектива минулого і майбутнього; «навчена безпорадність», тобто стан, коли вихованець вважає, що він не в змозі контролювати своє життя, що зовнішні події не залежать від нього, і він нічого не може зробити, щоб запобігти їм або змінити їх.

Ще однією ознакою не сформованої відповідальності виступає «захисна екстернальність». За даними А. Реана (Rean, 1999), «захисна екстернальність» спостерігається в 84 % підлітків-делінквентів. Зовнішній локус контролю, означає зняття суб'єктом відповідальності за все, що з ним коїться, із самого себе; відповідальність покладається на оточуючих людей, а також на долю, випадок, різноманітні обставини. І це часто є результатом вад виховання, в тому числі й в інституційних закладах опіки.

На думку С. Максименко, зовнішньо зорієнтоване, стимул-реактивне педагогічне управління розвитком поступово прив-

чає індивіда до того, що визначальними в житті й діяльності є зовнішні умови, а не внутрішні прагнення й переживання. Так виникає екстернальність, вона ж – і безвідповідальність. Це дуже шкодить завершеності особистості, адже відсутність відповідальності означає, що внутрішній світ не усвідомлений і несформований людиною. Розвиток особистості полягає в організації та інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання й самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком (Maksymenko, 2017).

Почуття відповідальності, відношення до власного життєвого часу, проживання за груповими моральними нормами, орієнтація на групову совість і поруку відкладають відбиток на самосвідомість дітей за еталоном поведінки педагогів і обслуговуючого персоналу. Злиття з конкретною людиною (вихователем, педагогом тощо), а також із групою людей (інтернатське «ми») часто блокує, а іноді і зовсім унеможливає розвиток автономності підлітка, його ініціативності й відповідальності за власну поведінку (Marusynets' & Smuk, 2018). Отже, проблема формування відповідальності

в підлітків, які залишились без батьківського піклування, потребує подальшого вивчення, а також розробки заходів з оптимізації соціалізації підлітків, методів надання їм психолого-педагогічної допомоги, реабілітації подолання наслідків психічної та соціальної депривації. Психолого-педагогічні умови для формування у підлітків відповідальності мають забезпечувати, перш за все, вияв самостійності, критичності зростаючої особистості, широких можливостей вияву нею власної індивідуальності, вибору варіантів поведінки і форм самоствердження і творчої самореалізації. У ситуації вибору підліткам має надаватися можливість прислухатися до себе, голосу власного сумління. Зовнішній авторитет, яким би правильним він не здавався дорослим, не може залишатися єдиним механізмом регуляції поведінки (Hurlueva, 2008).

Висновки і перспективи подальшого дослідження. В статті обґрунтовано важливість вивчення проблеми формування відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки. Легковажне або негативне ставлення до соціальних цінностей і своїх обов'язків, несформованість совісті зумовлюють особистісні проблеми у підлітків, є причиною і наслідком девіантної та делінквентної поведінки, виховних проблем.

Проаналізовано сутність поняття «відповідальність» як інтегративної особистісної якості, що відображає морально-психологічну спрямованість людини, її активне і творче ставлення до життя, здатність до

вчинку і готовність відповідати за наслідки своїх дій Розглянуто критерії прийняття людиною відповідальності: узгодженість необхідності з бажаннями та потребами особистості (набуття обов'язком особистісного смислу); реалізація особистістю необхідного своїми силами, самостійно і згідно з вимогами, поставленими до самої себе.

Визначено психологічні особливості розвитку відповідальності в онтогенезі. Підлітковий вік визнано сензитивним періодом для розвитку відповідальності. Становлення відповідальності пов'язано з розвитком психологічних новоутворень і провідних мотивів підліткового віку – почуттям дорослості, потреби у спілкуванні з ровесниками й у довірі до дорослих, прагненню до самопізнання, самозмінам, експериментуванням, пошуком смислу особистого життя, орієнтацією на власну совість, своє майбутнє та ідеал.

Розкрито психологічні особливості підлітків, які виховуються поза родини, зокрема в інституційних закладах освіти. Формування особистості дитини, яка виховується в інституційному закладі опіки, відбувається в стані соціальної та психічної депривації, яка негативно впливає на розвиток емоційно-особистісної сфери, спілкування, самоприйняття і самооцінки.

Визначено особливості прояву відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки: невміння самостійно контролювати і планувати свої дії; споживацьке ставлення до життя; «навчена безпорад-

ність»; «захисна екстернальність».

Перспектива подальших досліджень.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається емпіричне вивчення формування відповідальності в підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки.

References (Transliteration):

- Bykov, S. V. (2004) Problemy psikhologii otvetstvennosti lichnosti : Monografiya [Problems of psychology of personal responsibility]. Tol'yatti: VuiT.
- Borishevskiy, M. I. (1992) Razvitiye samoregulyatsii povedeniya shkol'nikov [The development of self-regulation of the behavior of students]. Kyiv.
- Hurlyeva, T. S. (2008) Vidpovidal'nist' pidlitka [The responsibility of a teenager]. Kyiv : Pivnyk.
- Dementiy, L. I. (2005) Otvetstvennost' kak resurs lichnosti [Responsibility as a resource of a personality]. Omsk : Omskiy gosuniversitet.
- Dmitriyeva, S. I. (1988) Sotsial'naya otvetstvennost' podrastayushchego pokoleniya kak faktor obshchestvennogo progressa [Social responsibility of the younger generation as a factor in social progress]. Odessa: Vishcha shk. Golovnoye izdvo.
- Il'in, E. P. (2016). Psikhologiya sovesti: vina, styd, raskajanie [The psychology of conscience: guilt, shame, remorse]. Sankt-Peterburg : Piter.
- Kon, I. S. (1982) Psikhologiya starsheklassnika [Psychology of high school student]. Moscow.
- Maksymenko, S. D. (2017) Henetychna psykhologhiya uchinnyya lyudyny: monohrafiya [Genetic psychology of human learning]. Kyiv: Vydavnychy Dim «Slovo».
- Marusynets', M. M., Smuk, O. T. (2018) Fenomen «vraty dovery do svitu» u ditey, vykhovantsiv instytutsiynykh zakladiv opiky [The phenomenon of "loss of confidence in the world" in children, pupils of institutional care institutions] Aktual'ni problemy psikhologhiyi, XIV, 1. Kyiv, 209-222.
- Muzdybaev, K. K. (2010) Psihologija otvetstvennosti [Psychology of responsibility]. 2d edition. Moscow: URSS.
- Patynok, O. P. (2004) Vidpovidal'nist' yak komponent profesiyno-etychnoyi povedinky praktychnoho psykhologa [Responsibility as a component of professional and ethical behavior of a practical psychologist]. *Naukovyy chasopys NPU im. M.P. Drahomanova* 1 (23), 139-145.
- Pauyer, F. K. & Khiggins, E., Kolberg, L. (1992) Podkhod Lourensa Kolberga k nrvstvennomu vospitaniyu [Lawrence Kolberg's approach to moral education]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 13, 3, 175-182.
- Polivanova K. N. (1996) Psikhologicheskoye sodержaniye podrostkovogo vozrasta [The psychological content of adolescence]. *Voprosy psikhologii*, 1, 20-33.
- Prjadein, V. P. (1999) Kompleksnoe issledovanie otvetstvennosti kak sistemnogo kachestva lichnosti [Integrated Study of responsibility as systemic qualities of a personality]. Ekaterinburg : Ural. gos. ped. un-t.
- Rean, A. A. (1999) Psikhologiya izucheniya lichnosti [Psychology of the study of personality]: Ucheb. Posobiye. – Sankt-Peterburg: Izd-vo Mikhaylova V. A.
- Savchyn M.V. (2008) Psykhologhiya vidpovidal'noyi povedinky : monohrafiya [Psychology of a Responsible Behavior]. Ivano-Frankivs'k: Misto NV.
- Sidorova, T. N. (1987) Osobennosti sotsial'noy otvetstvennosti u starsheklassnikov [Features of

social responsibility among high school students]
Voprosy psikhologii, 5, 56-62.

Chystyak, O. V. (2014) Osoblyvosti psykhychnoho rozvytku ditey-syrit ta ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koyi opiky, yaki vykhovuyut'sya u dytyachykh budynkakh simeynoho typu [Peculiarities of mental development of orphans and children deprived of parental care being brought up in family-type orphanages] *Aktual'ni problemy sotsiologiyi, psykholohiyi, pedahohiky*, 2 (23), 266-272.

Shevchenko, N. F. (2016) Kharakterystyka profesiyanoi vidpovidal'nosti fakhivtsya aviatsiyanoi ta raketno-kosmichnoyi tekhniky [Characteristics of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space machinery] *Problemy suchasnoyi psykholohiyi. Zaporizhzhya: ZNU*, 2 (10), 137-144.

Nataliia Shevchenko

Doctor of psychological sciences, Professor, Head of the chair of pedagogics and psychology of education Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia (Ukraine)

Svitlana Potalova

Teacher of Zaporizhzhia gymnasium №31, Zaporizhzhia (Ukraine)

FORMING OF RESPONSIBILITY IN TEENS EDUCATED IN INSTITUTIONAL TUTELAGE

ABSTRACT

The article presents results of theoretical analysis of the responsibility forming in teens educated in institutional tutelage.

Actuality of studying the responsibility

problem lies in the fact that this age period is critical to the development of responsibility. Grievous or negative attitudes towards social values and own duties, lack of conscience, cause personal problems in teenagers, are the cause and consequence of deviant and delinquent behavior, educational problems. Situation in the family and immediate environment make a great influence of a child's responsibility forming. In this regard, the problem of forming responsibility in teens without parental care or who require special conditions of education because of their physical or mental characteristics is particularly relevant.

The essence of the concept of "responsibility" has been analyzed. Responsibility is an integrative personal quality that reflects a personality's moral and psychological orientation, his or her active and creative attitude of life, ability for deeds and the willingness to be responsible for the consequences of own actions. The criteria of acceptance of responsibility by a person have been considered: consistency of necessity with desires and needs of a person (acquisition of the obligation of the personal sense); personal realization of the necessary by his or her own forces, independently and in accordance with the requirements imposed to himself or herself.

Psychological features of the development of responsibility in adolescence have been determined. In adolescence, responsibility is manifested in behavior, co-operation of a pupil with a teacher and classmates. Responsibility is linked to the leading motives of adolescence – a sense of

adulthood, the need to communicate with peers and trust in adults, the desire for self-discovery, self-change, experimentation, searching for the meaning of personal life, orientation to one's conscience, one's future and one's ideal.

Promising directions of further researches concern the empirical study of the specific of the formation of responsibility in teens educated in institutional tutelage.

Keywords: responsibility, adolescence, parental care, institutional tutelage, psychic deprivation.

Nataliia Shevchenko

Doctor of psychological sciences, professor, Head of the chair of pedagogics and psychology of education, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia (Ukraine)

Svitlana Potalova

Teacher of Zaporizhzhia gymnasium №31, Zaporizhzhia (Ukraine)

FORMING OF RESPONSIBILITY IN TEENS EDUCATED IN INSTITUTIONAL TUTELAGE

ABSTRACT

The article presents results of theoretical analysis of the responsibility forming in teens educated in institutional tutelage.

Actuality of studying the responsibility problem lies in the fact that this age period is critical to the development of responsibility. Grievous or negative attitudes towards social values and own duties, lack of conscience, cause person-

al problems in teenagers, are the cause and consequence of deviant and delinquent behavior, educational problems. Situation in the family and immediate environment make a great influence of a child's responsibility forming. In this regard, the problem of forming responsibility in teens without parental care or who require special conditions of education because of their physical or mental characteristics is particularly relevant.

The essence of the concept of "responsibility" has been analyzed. Responsibility is an integrative personal quality that reflects a personality's moral and psychological orientation, his or her active and creative attitude of life, ability for deeds and the willingness to be responsible for the consequences of own actions. The criteria of acceptance of responsibility by a person have been considered: consistency of necessity with desires and needs of a person (acquisition of the obligation of the personal sense); personal realization of the necessary by his or her own forces, independently and in accordance with the requirements imposed to himself or herself.

Psychological features of the development of responsibility in adolescence have been determined. In adolescence, responsibility is manifested in behavior, co-operation of a pupil with a teacher and classmates. Responsibility is linked to the leading motives of adolescence – a sense of adulthood, the need to communicate with peers and trust in adults, the desire for self-discovery, self-change, experimentation, searching for the meaning of personal life, orientation to one's con-

science, one's future and one's ideal.

Promising directions of further researches concern the empirical study of the specific of the formation of responsibility in teens educated in institutional tutelage.

Keywords: responsibility, adolescence, psychical deprivation, social deprivation, institutional tutelage.

Шевченко Наталия Федоровна

Доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики и психологии образовательной деятельности, Запорожский национальный университет, г. Запорожье (Украина)

Поталова Светлана Владимировна

Преподаватель Запорожской гимназии №31 г. Запорожье (Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ОПЕКИ

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы формирования ответственности у подростков, воспитывающихся в институциональных учреждениях опеки.

Актуальность исследования заключается в том, что подростковый возраст является критическим для развития ответственности. Легкомысленное или негативное отношение к социальным ценностям и собственным обя-

занностям, несформированность совести обуславливают личностные проблемы у подростков, является причиной и следствием девиантного и деликвентного поведения, педагогических проблем. На становление у ребенка ответственности в значительной степени влияют ситуация в семье, ближайшее окружение. В связи с этим, особенно актуальной встает проблема формирования ответственности у подростков, оставшихся без родительской опеки, или требующих специальных условий воспитания из-за особенностей физического или психического состояния.

Раскрыта сущность понятия «ответственность» как интегративного личностного качества, отражающего морально-психологическую направленность человека, его активное и творческое отношение к жизни, способность к поступку и готовность отвечать за последствия своих действий. Рассмотрены критерии принятия человеком ответственности: согласованность необходимости с желаниями и потребностями личности (обретение обязанностью личностного смысла); реализация личностью необходимого своими силами, самостоятельно и согласно требованиям, поставленным к самому себе.

Определены психологические особенности развития ответственности в подростковом возрасте. В подростковом возрасте ответственность проявляется в поведении, совместной деятельности ученика с учителем и одноклассниками. Формирование ответственности

связано с психологическими новообразованиями и ведущими мотивами подросткового возраста – чувством взрослости, потребности в общении со сверстниками и в доверии ко взрослым, стремлением к самопознанию, самоизменениям, экспериментированию, поиску смысла жизни, ориентации на собственную совесть, свое будущее и идеал.

Перспектива дальнейших исследований заключается в эмпирическом исследовании особенностей формирования ответственности у подростков, воспитывающихся в институциональных учреждениях опеки.

Ключевые слова: ответственность, подростковый возраст, психическая депривация, социальная депривация, институциональные учреждения опеки.

Дата отримання статті: 21.07.2019

Дата рекомендації до друку: 15.08.2019

Дата оприлюднення: 31.08.2019